

ФЕНОМЕН ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК ОБ'ЄКТ ГУМАНІТАРНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В статье рассматривается феномен толерантности в парадигме различных гуманитарных знаний. Языковая толерантность прагматически направлена и выступает как вербальная реализация общего принципа толерантности. Рассматривается также соотношение понятий “терпимость”, “вежливость” и “политическая корректность”.

Ключевые слова: толерантность, научная парадигма, языковая толерантность, вежливость, терпимость.

The phenomenon of tolerance in the paradigm of humanitarian sciences is considered in the article. The language tolerance is pragmatically aimed at and acts as a verbal realization in the general principal of tolerance. The correlations of concepts like tolerance, courtesy and political correctness are considered.

Key words: tolerance, scientific paradigm, the language of tolerance, civility.

Складний розвиток міжнародної системи потребує вирішення проблеми толерантності. Причиною цього є розуміння того, що різні форми інтолерантного урегулювання проблем і конфліктів, що виникають у сфері міждержавної, міжетнічної та міжкультурної взаємодії, є неефективними. Поглиблений розгляд толерантності в її різних аспектах з опорою на модерністські й постмодерністські соціологічні теорії має найважливіше значення також для сучасної політичної лінгвістики [1], дозволяє подивитися на багато проблем політичної дискурсології в новому ракурсі, збагатити новими підходами дискусії, які існують в цей час із приводу впливу на масову політичну свідомість певних дискурсивних практик. Різні підходи до вивчення толерантності (Н. А. Бердяєв, Р. Р. Валітова, Л. Вітгенштейн, А. С. Капто, П. А. Кропоткин, Н. А. Купіна, О. А. Михайлова, П. А. Сорокін, І. А. Стернін, Е. С. Суміна, М. Б. Хомяков, Z. Bauman, I. Bubis, M. Rosenbach, A. Wierlacher) свідчать про те, що толерантність є одним зі складних і багатоаспектних феноменів сучасності. Поряд із

цім різноманіття підходів демонструє також суперечливість досліджуваного феномена. Таким чином, тема дослідження пов'язана з **актуальною** проблемою у сучасній світовій науці, у тому числі і у лінгвістиці — прослідковується тенденція визнання толерантності новою проблемою глобального миру [2: 11–25], що сприяє виникненню нових підходів, також за допомогою лінгвістичних методів, у дослідженні даного феномена.

Означена ціль потребує в межах даного дослідження рішення наступних **завдань**:

— проаналізувати основні роботи, присвячені даному феномену в різних напрямках гуманітарного знання;

— виявити та проаналізувати особливості значення толерантності за допомогою словників у парадигмі різних гуманітарних знань;

— визначити суміжні поняття толерантності — “ввічливість”, “терпимість” та “політична коректність”;

— визначити поняття “мовна толерантність” та її складові.

Семантичне поле змістів, що задається поняттям толерантності як у сфері повсякденної мови, так і в окремих сегментах спеціалізованого знання, може бути експліковане за допомогою звертання до словників, що фіксують стійкі семантичні характеристики цього поняття.

Етимологічно слово “толерантність” походить від латинського дієслова *tolero* (нести, переносити, витримувати, терпіти). Деривативно іменник *tolerantia* має значення терпіння, терплячості й витривалості. Звернувшись до сучасного значення цього поняття в повсякденній мові, можна констатувати, що його значення практично зведене до значення слова “терпимість” із властивим останньому відтінком пасивності. Словники загальноновживаної лексики як української (толерантність), російської (толерантность), так і англійської (*tolerance*, *toleration*), французької (*tolerance*) і німецької мов (*Toleranz*) указують “терпимість” (*Duldsamkeit*) як головний синонімічний еквівалент толерантності.

Сучасна **філософія** розглядає концепцію толерантності як інструментальну цінність, як те, “що сприяє досягненню іншої, більш “вагомої” за своїм значенням цінності” [3: 727]. При цьому знову ж відзначається логічна парадоксальність даного поняття, що полягає в “суперечливості твердження доброти утримання від запобігання морального зла” [3: 726], коли “суб’єкт не вживає своєї сили, хоча його власні сили спонукають його до цього” [3: 727]. Принципи толе-

рантності були розвинені в традиціях західної культури, і європейські цінності стали основою міжнародних становищ про “загальнолюдські цінності”. При цьому толерантність виступає дійсно як інструментальна цінність, як обмежник прояву інтолерантності (агресії). Дослідження М. Б. Хомякова показує, що толерантність і її границі можуть розглядатися прагматично [4: 11–25].

Соціологічні теорії модерну внесли історично вагомий внесок в осмислення проблеми толерантності й практичну розробку її принципів. Зокрема, було розкрито причини інтолерантності в суспільстві модерну, було визначено, які суспільні механізми ведуть до формування відносин толерантності в соціумі (Є. Дюркгейм, Т. Парсонс), а також було запропоновано нові орієнтири формування суспільства на основах толерантності (концепція неегоїстичної любові П. Сорокіна).

Лінгвокультурологічний аспект толерантності враховує також такі фактори, як культурні й поведінкові стереотипи, соціальний статус, ситуацію спілкування та інші. Сучасна лінгвокультурологія розбудовує ці ідеї й затверджує, що мова, мислення й культура тісно взаємозалежні: навколишній світ постає у вигляді реальної картини миру, концептуальної картини миру й мовної картини миру, яка породжується специфікою діяльності, способу життя й національної культури даного народу [5: 47–53]. Згідно з лінгвокультурологічною концепцією, толерантність можна розглядати як концепт у рамках певної культури, що має відповідне оцінне відбиття в мові.

Концепт “толерантність” утворився в межах західної ідеології прагматизму та означає спосіб безконфліктного існування в суспільстві, засіб для досягнення певної мети. Це формальна, нормативна категорія. Цим пояснюється її відмінність від концепту (поняття) “терпимість”, терпимість — це не тільки поблажливість і спосіб безконфліктного існування в суспільстві, а християнська чеснота, показник духовного розвитку людини, його моральних якостей (С. Булгаков, І. Ільїн, М. Лосський, В. Соловйов, Г. Сковорода). Крім відзначених вище ознак терпимості філософами відзначається також “покірливість” як основна ознака даного феномена. Дослідники звертають увагу на те, що в історії Росії й України проблема толерантності завжди перебувала в сфері впливу держави й церкви й розумілася, насамперед, як терпимість стосовно іншої релігії, іншої культури.

У контексті культурних традицій співвідношення англо-американської й німецької толерантності та української й російської

терпимості порівняне зі співвідношенням поняття ввічливості у вищезгаданих культурах (politeness, civility, Höflichkeit). Напроти, православний світогляд визначав етичні норми соціальної взаємодії, засновані на християнських заповідях, що виходять із принципів любові до ближнього, співчуття, жалю й взаємодопомоги, досить далеких від прагматично орієнтованої раціональної поведінки.

Проте ввічливість і толерантність не є ідентичними поняттями. Ввічливість відноситься до сфери етикету, який, хоча й “виражає зміст тих або інших принципів моральності, у традиційному суспільстві він, як правило, стає ритуалом, має чисто зовнішню, відірвану від свого морального ідеалу форму, строго канонізований характер” [6: 427]. Толерантність же відноситься до області етики, специфіка якої обумовлена її нормативним характером. Етика формулює ідеї про добро і зло у вигляді ідеалів, моральних принципів і норм поведінки [6: 420]. Толерантність виступає в якості мовного фільтра, який накладає певні обмеження на спілкування, на поведінку, на можливість негативного відношення один до одного. Відповідно, під мовною толерантністю ми розуміємо сукупність лінгвістичних засобів, що сприяють актуалізації принципу толерантності в мовленні [7].

Толерантність із позицій прагмалінгвістики співвідноситься з категорією ввічливості. Прояв толерантності вважають часткою вияву ввічливості — толерантність, як і ввічливість, використовується для встановлення гармонійних міжособистісних відносин між комунікантами, але прояв толерантності, на думку О. Іссерс, може бути пов’язаний також з вираженням негативної оцінки об’єкта висловлення. У ході вербалізації вихідна інтенція адресанта зазнає впливу комплексу мовних та мовленнєвих фільтрів, висловлення виражає негативну оцінку в зм’якшеному виді [8: 106–109].

Толерантність із позицій риторики необхідна в культурі масової комунікації та політиці, основною функцією яких є функція впливу. А. К. Михальська називає наступні закони сучасної загальної риторики, спрямовані на гармонійне, безконфліктне спілкування адресанта й адресата й прояв принципу толерантності:

1. Закон “діалогу, що гармонізує”.
2. Закон просування й орієнтації адресата.
3. Закон емоційності мовлення.
4. Закон задоволення слухача (різноманітність мовних форм, гумор, чергування “важких” питань із “легкими”) [9: 80–92].

Толерантність із погляду психології досить добре вивчена та означає відсутність або ослаблення реагування на який-небудь несприятливий фактор у результаті зниження чутливості до його впливу. Це означає, що прояв толерантності припускає відсутність або приглушення емоцій суб'єкта, які входять в структуру агресивної поведінки і дій.

Отже, для вираження толерантності як антипода агресії необхідна редукція емоційної складової спілкування. Як агресія, так і толерантність можуть проявлятися в ситуації конфлікту. Логічна аргументація та редукування емоцій, тобто прояв толерантності, є ознаками конструктивної стабілізації конфлікту. У межах мовної розробки проблеми толерантності з'являється можливість екстраполювати поняття “толерантність” і “агресія” в область лінгвістики, тоді ми говоримо про лінгвістичні аспекти толерантності й агресії. Мовну толерантність можна визначити як використання лінгвістичних засобів для зниження агресивності висловлення, утримання висловлення в рамках етико-мовної норми. При цьому необхідно з'ясувати, які лінгвістичні засоби служать для подолання мовної агресії й мовних конфліктів [7].

Предметом **політологічного підходу** до вивчення толерантності є політична толерантність у відносинах між різними політичними поглядами особистостей, суспільних рухів, організацій, партій, суб'єктів міжнародних відносин на міжнародному, загальнонаціональному, регіональному та міжгруповому рівнях. Політична толерантність — це знаходження консенсусу між учасниками переговорів, соціальними групами, дипломатія, тактика в розв'язанні конфліктних ситуацій й запобігання їх. Політичні аспекти толерантності проявляються в сфері соціальної волі, у дотриманні прав людини, у реалізації політичних переконань, у політичному плюралізмі, політичній культурі країни й нації. Політична толерантність проявляється в різних сферах суспільної свідомості: індивідуальній, колективній, політичній, етнічній, у різних соціальних і демографічних груп населення. В політологічних словниках [10] даються наступні значення політичної толерантності: 1) позиція політичних сил, їхня готовність припускати існування інакомислення у своїх рядах; 2) у житті окремої особистості Т.п. — прояв готовності прислухатися до думки політичних супротивників, прагнення їх переконати засобами логічної аргументації; 3) практика гідних форм визнання своєї поразки в політичній боротьбі.

Однією з найбільш розроблених галузей наукового дослідження феномена толерантності в Німеччині є **ксенологія** — наука про чуже

(das Fremde). Спостерігається певне багаторівневе трактування даного явища, обумовлене історичними й політичними причинами. Аналіз німецьких джерел виявляє наступні визначення :

1. Толерантність як визнання пануючого (Toleranz als Zugeständnis des Herrschers). 2. Толерантність як індиферентність (Toleranz als Indifferenz). 3. Толерантність як емпатія (Toleranz als Empathie). 4. Толерантність як повага (Toleranz als Respekt). 5. Толерантність як оцінка з гідністю (Toleranz als Würdigung). 6. Толерантність як терпіння (Toleranz als Duldsamkeit, Duldung) [11].

У сучасних наукових дослідженнях і виступах політиків (Й.Рай) можна зустріти міркування про сучасну толерантність у порівнянні з толерантністю Г. Е. Лессінга (“Nathan der Weise”). Таким чином, ксенологія виділяє ряд ознак, характерних для феномена толерантності: усвідомлене прийняття, повага, емпатія.

Толерантність у сучасній Німеччині визнається основою демократичного суспільства, життєво необхідним елементом демократії. Демократична толерантність зобов’язує аргументувати, виключає наклеп на супротивника й не зобов’язує до беззахисності проти супротивника (streitbare Demokratie), німецька політична демократія закликає до мирного співіснування християнства та ісламу. Висувають принцип толерантності, як один з основних принципів демократичного суспільства, сучасні Німеччина (**Bündnis für Demokratie und Toleranz — gegen Extremismus und Gewalt**), Україна (Закон “Про внесення змін в Кримінальний кодекс України про відповідальність за злочини за мотивами расової, національної або релігійної нетерпимості”) і Росія (Федеральна цільова програма “Формування установок толерантної свідомості й профілактика екстремізму в російському суспільстві”, Федеральний закон “Про протидію екстремістській діяльності”) ставлять правові бар’єри проти поширення ідей екстремізму, насильства та ксенофобії).

Толерантність (ein tolerantes Land) активно формується в німецькій колективній свідомості за допомогою спеціальних заходів пропагандистського (civitas, entimon, xenos) і культурно-освітнього характеру. Україна та Росія вже вступили на шлях до вироблення схожих інституціональних заходів впливу на формування толерантного мислення своїх громадян.

Якщо ж звернутися до поняття “толерантність” в українській та російській мовах в більш широкому, міжнародному контексті, то у якості показового нормативного прикладу його вживання слід ви-

знати Статут ООН та “Декларацію принципів толерантності” (затверджена резолюцією 5.61 Генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995) [12]:

Стаття 1. Поняття толерантності

1.1. Толерантність означає повагу, прийняття й розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження й способів проявів людської індивідуальності. Їй сприяють знання, відкритість, спілкування й воля думки, совісті й переконань. Толерантність — це гармонія в різноманітті. Це не тільки моральний борг, але й політична, і правова потреба.

Толерантність — це чеснота, яка уможлиблює досягнення миру й сприяє заміні культури війни культурою миру.

1.2. Толерантність — це не вчинки, полегкість або потурання. Толерантність — це насамперед активне відношення, формоване на основі визнання універсальних прав і основних воль людини. Ні за яких умов толерантність не може служити виправданням зазіхань на ці основні цінності. Толерантність повинні проявляти окремі люди, групи й держави.

1.3. Толерантність — це обов’язок сприяти твердженню прав людини, плюралізму (у тому числі культурного плюралізму), демократії й правопорядку. Толерантність — це поняття, що означає відмову від догматизму, від абсолютизації істини й стверджує норми, установлені в міжнародних правових актах в області прав людини.

Визначення толерантності ЮНЕСКО, крім своєї повноти, має, таким чином, ясно виражений активний зміст, протилежний пасивній терпимості. Іншими словами, толерантність — це система норм, яка поширюється як на мікро-, так і на макросоціальний рівень.

Отже, на цій підставі, на наш погляд, можна:

1) виявити на основі аналізу різних джерел протиріччя феномена толерантності — (толерантність як пасивне/активне відношення до іншого) та провести чітку відмінність між толерантністю як активною позитивною позицією, відкрито й конструктивно націленою на взаємодію із представниками інших позицій, груп, культур і т. д., і терпимістю як пасивною позицією, що допускає прояв “чужого”, але лише в силу змушеної необхідності запобігання конфліктам;

2) констатувати, що зміст поняття толерантності варіюється, як ми показали, залежно від предмета дослідження. Алі ще більш важливо те, що різні соціальні й культурні групи вкладають у це поняття різний зміст, який змінюється в контексті соціокультурної динамі-

ки, збагачуючись усе новими змістами в міру того, як соціум стає все більш відкритим;

3) толерантність і її зміст визначити як багатогранне, поліфункціональне та динамічне явище, що збагачується новими змістами. Проведений нами аналіз категорії толерантності у парадигмі різних знань може бути резюмований у систематичному багаторівневому описі змісту цього поняття, який предстає як складна категорія, семантичні диференціації якої, що перебувають залежно від її конкретно-мовної або загальноновживаної спеціалізації, виявляють досить стійкі риси “сімейної подібності” (Л. Вітгенштейн). Зокрема, через усі значеннєві рівні толерантності проходить зафіксована нами відмінність активної та пасивної інтерпретації цієї категорії;

4) зазначити, що толерантність — це інструментальна цінність, використовується для досягнення певної мети. Мовна толерантність — вербальна реалізація загального принципу толерантності, заснована на категоріях філософії, психології, етики. Основу поняття “толерантність” становить опозиція “свій”-“чужий”. Для прояву толерантності необхідно зниження емоційної складової;

5) відрізнити мовну толерантність завдяки її прагматичній спрямованості від комунікативної категорії ввічливості: ввічливість відноситься до сфери етикету, толерантність характеризується етичними вимогами недопущення агресії;

б) визначити наступні відмінності поняття “толерантність”, “терпимість” і “політична коректність”:

а) терпимість відноситься до сфери моралі, поняття “толерантність” і “політична коректність” акцентують також прагматичну і соціальну складову безконфліктного співіснування в суспільстві;

б) у пресупозицію поняття “політична коректність” входить дискримінація щодо груп людей, відокремлених за зовнішньою ознакою.

Таким чином, сутнісне ядро толерантності можна зафіксувати як систему норм мовної і соціальної дії, що поширюється на різні рівні індивідуального, суспільного, державного й міждержавного буття, і як визначальний характер нашої взаємодії та відносин до різних проявів соціально-культурної різноманітності.

Сучасна теорія і практика толерантного спілкування повинна будуватися на основі безперервної адаптивної моделі толерантної мовної комунікації, яка сприяє формуванню прагматичної толерантної компетенції.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Чудинов А. П. Политическая лингвистика : учеб. пособие / А. П. Чудинов. — 2-е изд., испр. — М.: Флинта : Наука, 2007. — 256 с.
2. Сумина Е. С. Толерантность (от феномена до лингвокультурного концепта) : дис... канд. филол. наук : 10.02.20 / Екатерина Сергеевна Сумина. — Екатеринбург, 2007. — 277 с.
3. Современный философский словарь. — СПб.: Академичный проект, 2004. — 864 с.
4. Хомяков М. Б. Толерантность и ее границы: размышления по поводу современной англо-американской теории общения / М. Б. Хомяков//Философские и лингвистические проблемы толерантности: коллективная монография; отв. ред. М. Б. Хомяков, Н. А. Купина. — Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2003. — С. 11–25.
5. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Маслова. — М.: Издательский центр “Академия”, 2001. — 208 с.
6. Словарь по этике / Под ред. А. А. Гусейнова, И. С. Кона. — М.: Политиздат, 1989. — 448 с.
7. Ларина Э. В. Лингвистические способы выражения толерантности/интолерантности в политическом дискурсе / Э. В. Ларина // Новітня філологія. — 2010. — № 35(15). — Миколаїв: Чорноморський державний гуманітарний університет імені Петра Могили, 2010. — С. 62–69.
8. Иссерс О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи / О. С. Иссерс. — М.: Удиторіал УРСС, 2003. — 284 с.
9. Михальская А. К. Русский Сократ : Лекции по сравнительно-исторической риторике / А. К. Михальская. — М. : Academia, 1996. — 192 с.
10. Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М.: Гардарики, 2000. — 328 с.
11. Wierlacher A. Konturen und Aufgabenfelder kulturwissenschaftlicher Xenologie // Kulturthema Kommunikation / Alois Wierlacher. — Möhnesee: Residence-Verlag , 2000 — S. 263–278.
12. <http://zakon1.rada.gov.ua>
13. Южакова Ю. В. Толерантность массово-информационного дискурса идеологической направленности: дис... канд. филол. наук : 10.02.19 / Юлия Владимировна Южакова. — Челябинск, 2007. — 203 с.